

Ю. Ю. МАРИНОВСЬКИЙ (Черкаси)

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ
ПРО ОСТАННІ РОКИ МОНАСТІРІВ НА ЧЕРКАЩИНІ:
20-ті роки ХХ ст.**

1917 р. на території сучасної Черкаської області знаходилося 12 православних монастирів, 11 з яких були діючими¹. Кожний з них представив собою цілісний церковно-культовий та економічний організм, що функціонував у загальній державній системі Російської імперії, мав певну правову, фінансову та матеріальну незалежність, потенціальну можливість розширення своєї господарської діяльності і духовного впливу в регіоні.

З ломкою російської імперської державної і політичної системи 1917 р. повністю змінюється правовий, а, отже, і господарсько-економічний статус монастирів у системі (системах) нової державності. В 1917—1922 рр. монастирі на Черкащині продовжували функціонувати нібито по інерції в умовах крайньої воєнно-політичної нестабільності та нестабільності державної і місцевої влади*.

Обителі зазнавали різних реквізицій, секуляризації, вилучень, бандитських нападів, пограбувань, насилля з боку різноманітних влад на місцях — часто співіснуючих і протиборствующих². Все це, а також ліквідація правового імунітету, спричинилося не тільки до згорання духовної і господарської діяльності монастирів на Черкащині, а й до їхнього зубожіння і спустошення.

З установленням радянської влади на Україні та загальною стабілізацією воєнної і соціально-політичної обстановки змінилося становище монастирів.

Ставлення держави до церкви й релігійних культів визначалось законами і декретами УСРР, основоположними серед яких були: декрет Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 22 січня 1919 р.³; Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 квітня 1919 р.⁴; декрет Всеукраїнському «Про землю» від 5 лютого 1920 р.⁵; спеціальна інструкція Наркомюсту УСРР від 10 листопада 1920 р.⁶ На основі вказаних документів видавались сотні постанов, указів, роз'яснень, інструкцій ВУЦВК, РНК УСРР, наркоматів — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти та ін., а також виконкомів різних рівнів та

* Автор ні в якому разі не переслідує мети узагальнити закономірності розвитку і функціонування всіх православних монастирів після 1917 р. Навпаки, в кожному регіоні та районі України при наявності спільних тенденцій існували й відмінні риси розвитку та діяльності монастирів, пов'язані з певними місцевими історичними, природно-географічними, соціально-національними, релігійними, культурними аспектами, що повною мірою стосується і монастирів Черкащини.

їхніх відділів, у яких так чи інакше вирішувались питання, пов'язані з існуванням монастирів.

Проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави постановою РНК УСРР «Про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР в питанні про відокремлення церкви від держави» від 3 серпня 1920 р. покладалось на Наркомюст УСРР та його органи при губернських і повітових відділах юстиції, створювались особливі секції по ліквідації майна релігійних установ (ліквідкоми)⁷.

Наприкінці 1921 р. монастирі на Черкащині * майже не мали землі⁸, недоторканих капіталів⁹, були позбавлені прав юридичної особи, ченці не могли обирати чи бути обраними до рад, на місці монастирів організовувалися монастирські трудові артілі (комуни), що залежали виключно від місцевої влади¹⁰.

Про монастирі Черкащини ігумен Іоанникій наприкінці 1921 р. писав: «останнім часом напади на монастирі припинилися і життя в обителях по trochu налагоджується»¹¹. Він відзначав також регулярність церковних служб, відправлення релігійних обрядів, дотримання статуту, чистоту й порядок у збереженні начиння та майна і т. ін.¹² Документи свідчать, що в 1921—1922 рр. у монастирях відбувались численні рукопекладання, постриження, нагородження, вирішувались кадрові питання про переміщення, виключення ченців, їх призначення¹³. За цей час ці обителі зібрали для голодуючих 11 415 550 крб.¹⁴

Однак монастирі як релігійно-культурні організації зі специфічними умовами функціонування вже припинили існування — на їхній базі створювались релігійні громади (на основі інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р.¹⁵ і постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. «О регистрации обществ и союзов, не преследующих целей извлечения прибыли»¹⁶), котрі ніякої самостійності не мали¹⁷.

І все ж така солідна правова база, що підкріплювалась цілеспрямованою ідеологічною та атеїстичною пропагандою на державному рівні, напевно, була визнана недостатньою для ліквідації монастирів. І тому, мабуть, з'явилась на світ постанова ВУЦВК «О передаче отдела по отделению церкви от государства и его местных органов из Наркомюста в Наркомвнудел» від 6 вересня 1922 р., а на місцях, при Відділах управління **, створювались комісії для приймання справ ліквідкомісій¹⁸. Найвні законодавчі акти, таким чином, офіційно підсилювались адміністративно-пресеправними засобами. Закриття монастирів¹⁹ стало складовою частиною державної політики в ставленні до релігії. Наведемо кілька положень згаданої постанови: «Закрытие монастырей. 1. Городские и пригородские монастыри, как мужские, так и женские, как общее правило, должны быть закрыты. 2. В губерниях возможно оставить по одному мужскому и по одному женскому монастырю, вдали от городов и от железных дорог. 3. Помещения закрываемых монастырей должны быть использованы для нужд социального обеспечения, народного образования, здраво-

* За адміністративно-територіальним поділом Черкаський і Чигиринський повіти, де в основному знаходилися монастирі, в 1920—1922 р. входили до складу Кременчуцької губернії, а після її скасування наприкінці 1922 р. — до складу Київської губернії. За новою системою територіального поділу, впровадженою 7 березня 1923 р., Чигиринський і Черкаський повіти (з 1925 р. — райони) утворили Черкаський округ Київської губернії; 1927 р. Черкаський округ був перейменований у Шевченківський; 1930 р. округи були ліквідовані (див.: *Государственный архив Черкасской области. Путеводитель.* — Киев, 1989. — С. 247—248).

** Відділи управління були створені за постановою РНК України від 8 листопада 1919 р. і виконували адміністративно-управлінські функції в повіті; ліквідовані постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. (*Государственный архив Черкасской области. Путеводитель.* — С. 35).

охранения и пр. 4. Престарелые монахи и монахини должны быть переведены в учреждения Собеса, если они не откажут последним, и не пожелают уехать на родину. 5. Организацию трудовых артелей возможно допустить лишь на общих основаниях из бывших послушников (послушниц)»²⁰. Відразу ж після публікації 13 листопада 1923 р. цього директивного документа, на місця, в тому числі і в Черкаський Відділ управління, для його реалізації були направлені роз'яснення²¹.

На підставі цих документів уже на початку 1923 р. в Черкаському окрузі було закрито 2 монастирі, один — самоліквідувався²², а на ближню перспективу — повинна бути закінчена ліквідація монастирів»²³. При цьому, очевидно, існував рівневий підхід в практиці «ліквідації» релігії — монастирі передбачалося закривати в першу чергу. Так, у документі про ліквідацію Чигиринського Троїцького жіночого монастиря зазначалося: «ліквідація монастиря как организации, не есть закрытие церкви... церковь остается церковью, а ликвидация монастыря продолжается» (1923 р.)²⁴. Така «кавалерійська атака» на монастирі спричинилася не тільки до повсюдного порушення правових (юридичних) норм, а й навіть «відповідних правил» адміністративного порядку. Наслідки, як це видно з таємного циркуляра за № 220 Київського губліквідкому всім адмінвідділам *, швидко дали про себе знати. Документ цей настільки конкретний і відвертий, що є необхідність навести його майже повністю: «Практика закрытия монастырей показала, что населявшие их монахи, оставшись без всяких средств к жизни и ни к чему не способные, разбрелись по селам Киевщины с проповедью своего вероучения. Фабрикуя обновление икон, распуская контрреволюционную агитацию, вызывая тем возбуждение среди населения, увеличивая число приверженцев религиозных группировок, ввиду чего, сообразуясь с политическим настроением населения, губликвидком предлагает Вам одновременно обратить внимание на прикрепление бродячих монашесствующих элементов к существующим монастырям и привлечение их в члены артели, образуемых в закрытых монастырях. Проводя, однако, линию постепенного занятия монастырей незаметным для указанных элементов образом, путем всевозможного уплотнения... поставит в известность организациям, получившим в аренду бывшие монастыри, о недопустимости терроризации и выселения монашесствующих из бывших монастырей, что способствует возбуждению масс и возникновению нежелательных эксцессов»²⁵. Стає зрозумілим, що мали місце «терроризація» й насильне виселення ченців з монастирів, а як наслідок — величезна армія ченців і черниць залишились без житла, без засобів до існування і життєвої перспективи. Природно, це не могло не призвести до їх озлоблення і не викликати «збудження мас» та «небажаних ексцесів», хоч і оголосили ченців і черниць контрреволюціонерами²⁶ і проповідниками різних «чудес», що вважалося тоді злочином²⁷.

Негативна реакція віруючих на закриття монастирів примусила центральну і місцеву владу змінити тактику²⁸ і порушити питання «о прикрепления бродячих монашесствующих элементов к существующим монастырям и привлечении их в члены артели, образуемых в закрытых монастырях» (чого раніше не передбачалось). Проте від стратегічної мети «постепенного занятия монастырей» власті не відмовились: така політика розтягувалася ще на шість років, аж до 1929 р.

* Адмінвідділи було створено на основі положення ВУЦВК від 30 травня 1923 р. як відділи управління ОВК; релігійними справами в адмінвідділах займалися підвідділи культів (Государственный архив Черкасской области. Путеводитель.— С. 39).

Зважаючи на об'єктивну реальність — неможливість швидкого і завжди законного закриття монастирів — були встановлені «єдинокобразні заходи по відокремленню церкви від держави», при цьому посилення робилося на правові акти, а закриття культових приміщень (церков, в тому числі й монастирських) не могло відбутися без затвердження Президією ВУЦВК відповідної постанови Президії Губвиконкому²⁹. Для повної й оперативної інформації про релігійні громади (в тому числі й при монастирях), на місцях постійно провадилась їх реєстрація й перереєстрація³⁰, збиралась документація про кількість закритих і діючих монастирів Черкаського (Шевченківського) округу та чисельність людей, які їх населяли³¹, проводився переоблік культового майна й визначалась його фінансова та страхова вартість³².

Ускладнювалося функціонування релігійних громад. Мінімальне число їх членів складало вже не 20, а 50 віруючих, розширилося коло релігійних орієнтацій у православ'ї, формувалися його течії: старослов'янське, синодальне, соборно-єпископське та ін.³³, щоб через протиріччя між ними — деякі обновленські течії створювалися штучно, як протиположна небажаним — розв'язати головне завдання — знищення релігії. Правовий, адміністративний та ідеологічний тиск на релігійні громади при монастирях позначився на їх чисельності й виживанні.

1929 р. заходи офіційної влади щодо закриття монастирів в Шевченківському окрузі були найбільш успішними. Так, на XII Окружному з'їзді Рад Шевченківщини, що відбувся 1—6 квітня 1929 р., було прийнято постанову, якою передбачалося «активно сприяти антирелігійному масовому рухові», «в першу чергу закриття всіх монастирів та передачу їх під колхозу»³⁴. Постанова була обов'язковою для виконання, тому Шевченківський ОВК звернувся до Адміністрації НКВС України з проханням розглянути матеріали про остаточне закриття в межах Шевченківської округи шести монастирів, «з яких три чоловічих та три жіночих із загальною кількістю ченців 136, черниць — 202», а частина населеників тільки «лічиться по списках, а в дійсності перебуває на селах, де виконують обов'язки службовців культу чи працюють у селян»³⁵.

Головними аргументами закриття монастирів і розпуску монастирських релігійних громад, були: «малокількість» громад, які неспроможні проводити «необхідні ремонти», «не використовують всієї житлової площі та несвоєчасно виплачують страхові внески», крім того при монастирях «знаходяться великі культурні садки, виноградники, ставки, які в сучасний момент хоч і знаходяться в користуванні релігійних громад, але перебувають у занепаді» і все це розміщене «в живописній та здоровій місцевості»³⁶. Така аргументація (вже не ідеологічні штампи про ченців-паразитів та контрреволюціонерів) висувалась лише з однієї і найголовнішої причини — брак житлових та господарчих приміщень, землі і умов для діяльності організованих на Шевченківщині «низки колективів та комун», які претендували на колишні монастирські володіння³⁷.

Незважаючи на циркуляр НКВС УСРР за № 1182 про дотримання законності при закритті молитовних будинків і монастирів на Україні³⁸, окрвиконком намагався заручитись підтримкою антирелігійної комісії при Шевченківському окрпарткомі, яка повинна була дати «своє політичне міркування щодо зачинення монастирів та молитовних будинків, а також дати змогу скорішого розрішення цього питання перед вищими керуючими установами»³⁹. Одночасно адмінвідділом Шевченківського ОВК готувалися дані про всі закриті і діючі церкви та монастирі⁴⁰ і створювалися комісії по перевірці та оцінці їхнього культового майна⁴¹. Вже наприкінці квітня 1929 р. НКВС України повідомив Шевченківському ОВК «про доцільність закриття монастирів, що розташовані на терені

Шевченківської округи) і підкреслив необхідність «всі справи належно оформити, а також мати на увазі забезпечення житловим приміщенням черниць і ченців ліквідованих монастирів»⁴².

Оперативно підготовлені справи про закриття монастирів Черкащини в серпні — жовтні 1929 р. були подані на затвердження ВУЦВК⁴³. 21 листопада 1929 р., згідно з постановою Секретаріату ВУЦВК, останні монастирі на Черкащині були закриті, а їхнє майно передано трудовим комунам і державним установам⁴⁴.

У ставленні держави до релігійних культових організацій був ще досить суттєвий аспект — історичний та історично-архітектурний. Адже монастирі являли собою не тільки церковно-культові організації, але й історичні, що акумулювали історичне минуле: бібліотеки, архіви, майно для богослужіння, а також архітектурні ансамблі — церкви, дзвіниці. Все це було народним надбанням і охоронялось державою на основі відповідних законів⁴⁵.

Монастирі Черкащини не мали значних коштовностей, великих книжкових (в тому числі і рукописних), музейних зібрань, як деякі київські монастирі і лаври, проте в них знаходились іконописні древності, невеликі, але цікаві бібліотеки з виданнями XVI—XVIII ст.⁴⁶ В монастирських архівах зберігались оригінали (або копії з них) документів на володіння з початку XVII ст., видані українськими гетьманами (від Петра Сагайдачного і до Івана Скоропадського), російськими царями і польськими королями, митрополитами, польськими і російськими магнатами. Монастирські церкви та дзвіниці мали значну історичну й архітектурну цінність*. У 1923—1927 рр. Окружним комітетом охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (Окркопис)⁴⁷ складались акти про взяття на облік і під охорону предметів старовини, культури та мистецтва, що зберігались у монастирях Черкащини, а ті, що мали й історичну цінність, вивозились в окружний музей до Черкас⁴⁸. На жаль, багато предметів музейного і немuseumного значення із церков і монастирів підлягали вилученню, як товар чи вихідна сировина (дзвони, предмети для богослужіння з дорогоцінних і недорогоцінних металів)⁴⁹.

Залишені в монастирях предмети старовини та культури не мали належної охорони, тому траплялися пропажі, приховування та крадіжки цінних речей.

На основі постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури й природи» від 16 червня 1926 р. монастирі Черкащини були взяті під республіканську та місцеву охорону⁵⁰, а пізніше включені до туристичних маршрутів як історичні місця і архітектурні пам'ятники⁵¹.

Заходи Шевченківського ОВК (голова — Марія Левкович) щодо повного закриття монастирів в окрузі, викликали відповідну реакцію Дніпропетровської крайової інспекції з охорони пам'ятників матеріальної культури та природи, яка засуджувала будь-які спроби перебудови церков та використання їх, що може «попсувати стиль будівлі» і привести до «знищення мистецько-історичних речей з культмайна»⁵². Однак, незважаючи на попередження, з 1930 р. архітектурні ансамблі монастирів Черкащини «приспосовувались» до існуючих умов — їх перетворювали на клуби, школи, комори, з них знімали дзвони, куполи, та й самі храми розбирали...

Дослідження питання про останні роки функціонування монастирів на Черкащині (після 1917 р.), як і всіх монастирів на Україні в зазначений період, буде вичерпаним лише в разі показу (ілюстрації) повної, наскільки дозволяють сьогодні документи і свідчення, картини функціо-

* Конкретно про це буде сказано нижче.

нування і механізму закриття кожної обителі. Обмежені рамки публікації примушують автора зупинитись на компактній, об'єднаній історично-культурними, природно-географічними та адміністративно-територіальними зв'язками, потясминській групі православних монастирів: Жаботинському Онуфріївському, Медведівському, Миколаївському, Мотронинському Троїцькому, Чигиринському Троїцькому та сусідньому з ними Виноградському Успенському. Всі релігійні громади при цих монастирях були екзархичними («старослов'янської течії»), послідовниками патріарха Тихона⁵³.

Виноградський (Ірдинський) Успенський монастир * знаходився приблизно, за 3 км від с. Мале Старосілля (тепер — Смілянського району), над Ірдинським болотом, посеред котловини, оточеної пагорбами з густим лісом⁵⁴. На початку 20-х років монастир грабувався кілька разів; в жилих помешканнях майже все майно було знищене, спалено 8 дровників. Монахам вдалося врятувати «найкращу різницю», деякий посуд, книги і документи. Наприкінці 1921 р. монастир мав у своєму розпорядженні 100 дес. землі (більша частина її знаходилася під болотом, чагарниками і лісом), з яких тільки 10 дес. відводилось під орні землі. В обителі мешкало 22 ченці⁵⁵. Незважаючи на те, що в Виноградському монастирі дійсно відчувалася «настоятельная нужда в увеличении состава священнослужителей»⁵⁶, число насельників катастрофічно зменшувалося: 1923 р. — 10 ченців⁵⁷, 1926 р. — 4 ченця, які «релігійних потреб не проводять»⁵⁸.

Кампанія по закриттю монастиря почалася вже з осені 1921 р. 20 вересня, зранку, в обителі з'явився гурт селян з с. Теклино (нині — Смілянського району), котрі почали вимагати передачі їм на знесення монастирської Свято-Троїцької церкви та готелю для приїжджих. В Черкасах вони одержали дозвіл: в разі, якщо «монахи не будуть давать церкви, та забрать в Черкасы игумена, економа и монахов». Перед загрозою арешту братія відступила. Церкву селяни розібрали й вивезли разом з іконостасом та іконами⁵⁹. Розібраний і вивезений 24 вересня готель та церква були використані в будівництві школи й будинку освіти в с. Теклино⁶⁰. А 30 вересня в монастир з'явилась «озброєна юрба», провела обшук у всіх помешканнях, відібрала в братії одяг і взуття й силоміць повела з собою ієромонаха Паїсія⁶¹.

Виноградський монастир закривали двічі. Вперше, незаконно, це зробив Черкаський окрліквідком 7 серпня 1923 р. у відповідь на клопотання окружної спілки «Всеработземлес», якій були передані монастирські будівлі, крім двох церков⁶². В переданих будинках розмістилося Смілянське лісництво⁶³. В квітні 1924 р. Черкаський окрліквідком прийняв постанову про закриття Успенської церкви тому, що «жодна громада не забажала взяти в користування церкву та її майно», а ченці, котрі в цей момент проживають на терені монастиря, не є «правомочними» на укладання угоди про користування церквою та її майном через їх малочисельність⁶⁴. В зв'язку з цим Успенська церква була передана Балаклійському лісництву, а Миколаївська дерев'яна церква — Будю-Орловецькій організації незаможних селян (ЖНС) для будівництва з її матеріалів трудової школи⁶⁵. Прохання ж громади при Миколаївській церкві с. Дубіївки про передачу їй на збереження дзвонів з Успенської церкви колишнього Виноградського монастиря було відхилене, так як дзвони вже були віддані «Обществу друзей воздухофлота»⁶⁶.

* Матеріал про Виноградський монастир підготував Валерій Ластовський, студент історичного факультету Київського державного університету.

В листопаді 1923 р. на засіданні Черкаського окрпропису було вирішено відрадити О. М. Олександрова до Виноградського монастиря для його огляду ⁶⁷, а в липні 1924 р. в окрком — представлено звіт про зроблену роботу ⁶⁸. Тоді ж монастирське майно, що мало історичну та художню цінність, було прийнято на облік під охорону держави ⁶⁹. Незадовго до закриття обителі давні документи на право користування землями та угіддями — жаловані грамоти гетьманів та царів «не опинились на місцях» ⁷⁰. 1927 р. Виноградський монастир (разом з церквами) був визначений як історична пам'ятка місцевого значення і прийнятий під охорону держави ⁷¹.

Вдруге Виноградський монастир закрили за рішенням Малої Президії ВУЦВК від 25 листопада 1924 р. (протокол № 49 (185), на підставі того, що всі ченці цієї обителі переведені до Медведівського монастиря ⁷². Водночас група віруючих, що складалася з «бувших манахів та деяких прихильників селян, належачих до тихонівської орієнтації» з с. Мале Старосілля (числом до 23 чоловік), неодноразово прохала про передачу їм Успенської недіючої церкви, але одержувала відмову ⁷³.

22 липня 1927 р. на засіданні Президії Шевченківського ОВК було прийнято рішення (за постановою ВУЦВК від 12 липня за № 13 (314) «погодитись на передачу території бувшого Виноградського монастиря Наркомохорони здоров'я для влаштування лепрозорія (лікарні для хворих на проказу) ⁷⁴. 1929 р. останній почав функціонувати ⁷⁵⁻⁷⁶.

Жаботинський Онуфріївський монастир ⁷⁷ знаходився в урочищі Вітряна гора («при річці Тясміні, в гирлі річки Жаботинки, біля лісу Мотронинського», неподалік від с. Жаботина (нині — Кам'янський район) ⁷⁸. Треба зазначити, що про Жаботинський монастир, порівняно з іншими монастирями Черкащини, збереглась досить повна інформація за 1918—1921 рр. Це найважчий період для обителі: військові постої, обшуки, напади бандитських груп, пограбування монастирського та особистого майна ченців, насилля і знущання над братією і настоятелем ⁷⁹. Значних збитків завдавали реквізиції. «Росписки» та «квитанції», що збереглися, вказують на строкатість місцевої влади, її часту зміну ⁸⁰. Як свідчать документи, в 1917—1921 рр. прибутки монастиря щороку зменшуються в зв'язку з тяжкою воєнно-політичною ситуацією і введенням нових податків та розверсток на зерно, інші сільгосппродукти ⁸¹. Максимально скорочуються земельні площі ⁸² при майже стабільній чисельності насельників монастиря ⁸³.

19 червня 1919 р. в Жаботинському Онуфріївському монастирі, «щоб не загубити престиж монастиря в очах народу, а при можливості підняти його в духовно-моральному та економічному відношенні на необхідну височінь», було створене монастирське трудове братство, яке обрало духовну братську трудову раду на чолі з ігуменом Іоаникієм ⁸⁴. Головною метою монастирського трудового братства було розв'язання як духовних, так і економічних проблем. Цікаві протоколи засідань монастирської ради, де поряд з поточними справами — кадровими, фінансовими, продовольчими обговорювалися стосунки з місцевою владою ⁸⁵, в монастирському братстві, з місцевим населенням ⁸⁶, що будувалися на принципах християнської моралі.

Наприкінці 1921 р. в монастирі залишилось 10 дес. орної землі, ченці прибуток одержували лише від церкви та парового млина, користуватись яким ставало дедалі важче, до того ж «живий і мервий інвентар наполовину пограбований» ⁸⁷. Ієромонах Митрофан в листі до єпископа Черкаського Миколая, датованому 10 червня 1922 р., так писав про становище Жаботинської обителі: «...монастир зараз знаходиться в дуже скрутному стані, як у відношенні грошей, так і в продовольчому. Землю

ми обсіменями в найменшій кількості, і зібраним з неї урожаєм не можна буде прохарчуватися і місцевій братії, крім того потрібно ще виплатити продподаток за землю, само собі за млин, який же не працював жодного дня при новім урожаї, а весь помолподаток не виплачений ще за минулий 1921 рік. Бог знає, чи доведеться нам володіти млином, бо його вже опечатали і якщо ми не заключимо договір до серпня місяця, то млином заволодіють інші господарі. Ми гадаємо, Вам відомо, що теперішні податки сплатити неможливо. На майбутній рік навряд чи доведеться нам володіти землею, бо зараз нам орати забороняють, і ми зараз залишилися без 1 дес. землі, та й урожай наш взято на облік, половину його думають у нас відібрати. Ми зараз прикладаємо всі зусилля для того, щоб нам одержати хоч би невелику кількість землі, проте нам інакше не дають, хіба тільки організуємо колектив, а інакше з нами влада і рахуватись не хоче. ...напевне самому монастирю без Подвор'я навряд вистачить продовольства до Різдва»⁸⁸.

Жаботинський монастир для своїх господарських потреб мав у Черкасах Подвор'я⁸⁹, яке було й місцем зупинки ченців та монастирських уповноважених, а також «сполучним ланцюгом між монастирем і православними жителями міста Черкас»⁹⁰.

Зміна політичної ситуації, погіршення економічного становища монастиря після 1917 р. позначились і на функціонуванні та життєзабезпеченні Подвор'я: зменшилось число монахів, а отже скоротились і грошові надходження від релігійних та церковних служб і обрядів, під загрозою зриву опинилась і хлібна допомога з монастиря⁹¹. Подвор'я вишукувало будь-які засоби для власного виживання⁹², проте становище його погіршувалось. У травні 1922 р. монастирське братство постановило: «В зв'язку з мізерними коштами ... монастир на майбутнє валежно утримувати Подвор'я не може, і на пошуки коштів, окрім Жаботинського монастиря, для існування Подвор'я, братія не заважає»⁹³. А вже у вересні 1922 р. Подвор'я місцевою владою у монастиря було відібрано під дитячий притул; подворська церква залишалася під Жаботинським монастирем. Братія Подвор'я виселилась на приватні квартири і обслуговує церкву, в якій «богослужіння відбувається поки що неухильно»⁹⁴. З документа, датованого 3 лютого 1923 р., дізнаємося, що «монастирську церкву обслуговує сам о. Філарет, і хоч ніяких письмових розпоряджень відділу управління про закриття церкви не послідувало до цих пір, можна з впевненістю сказати, що вона буде закрита, а все церковне майно буде передане приходу Різдва Богородицької церкви»⁹⁵. 16 лютого стало зрозумілим, що «Подвор'я Онуфріївського монастиря закрито з ініціативи окрліквідкому, релігійне майно передане благочинному, останнє Наросвіті для дитбудинку»⁹⁶. Сам Жаботинський Онуфріївський монастир був закритий окрліквідкомом 10 червня 1923 р.⁹⁷, незважаючи на порушення закону⁹⁸.

Діюча Онуфріївська релігійна громада складалась із ченців, що залишилися, та віруючих селян з навколишніх сіл; цій релігійній громаді були передані церкви та майно для богослужіння⁹⁹. В деяких звітах про населені пункти Черкаської округи називався Жаботинський монастир¹⁰⁰. 1928 р. 7 ченців, які залишались при монастирі, були за рішенням райвиконкому виселені¹⁰¹. Колишні монастирські будівлі, земля вже 1924 р. були передані державі¹⁰².

Документів, які б фіксували монастир як пам'ятник історії та архітектури, поки що не виявлено. Монастирський архів зберігається в Черкасах¹⁰³.

Медведівський Миколаївський монастир знаходився за три версти від с. Медведівки (нині — Чигиринський район) і був розташований «на

острові серед ріки Тясмина»¹⁰⁴. З документів 1922 р. відомо, що в монастирі мешкали 47 ченців і послушників. «Землі орної в користуванні монастиря 7 десятин. Останні землі — орні та сінокісні й рибні ловлі, майже 960 дес., відібрані народом. Кошти монастиря складаються з церковних прибутків і прибутку від вітряного млина. Живий і мертвий інвентар пограбовано. Монастирські будинки усередині огорожі знаходяться в напіврозваленому вигляді, і економічні будівлі розібрані і розкрадені народом — врятована від розкрадання менша частина»¹⁰⁵.

1923 р. Київський губліквідком прийняв рішення про залишення на Черкащині одного чоловічого Медведівського Миколаївського монастиря¹⁰⁶, Сюди були переведені ченці Виноградського монастиря, закритого у серпні того ж року¹⁰⁷. При Медведівському монастирі 1923 р. була зареєстрована релігійна громада¹⁰⁸, а перереєстрована — 16 серпня 1924 р.¹⁰⁹ На терені цієї обителі проживало: 1924 р. 45¹¹⁰, а 1926 р. 47¹¹¹ ченців і послушників. Релігійна громада при Медведівському монастирі налічувала: 1924 р. 251 чоловік¹¹², а 1926 — вже 832¹¹³. Треба відзначити, що ще в березні 1924 р., за клопотанням сільськогосподарської комуні «Ленінгай» (Медведівський район), окрліквідком постановив, що вважає за необхідне передати частину будівель, а також весь наявний сільськогосподарський інвентар Медведівсько-Миколаївського монастиря в користування комуні «Ленінгай»¹¹⁴. «...Йдучи назустріч комуні», ліквідкомісія прийняла рішення «розпочати ходатаювання перед губліквідкомом про затвердження постанови окрліквідкому», правда, зробивши істотні застереження: «залишити комуні необхідні вільні будинки монастиря, однак не торкаючись ліквідування самої організації монастиря, котра може бути зроблена тільки з дозволу центру» і «постаратись вирішити це питання шляхом згоди»¹¹⁵. З подальшого стає ясним, що це лише тактичний хід — уже порушене питання, «щоб Медведівсько-Миколаївський монастир був цілком ліквідований»¹¹⁶. А поки що, вже в липні, Медведівському райвиконкому (комуна «Ленінгай» знаходилась у віданні райкомунгоспу) пропонувалося віддати «вільні помешкання в монастирі с/г артілі на загальних умовах», але так, щоб це «не учинило ушкоду для монастиря»¹¹⁷. Проте монастирські приміщення й інвентар на цей раз «комуні не передавались, позаяк така розпалась і в цей час не існує» (з донесення Медведівського РВК)¹¹⁸. В розпорядженні монастирської релігійної громади було два молитовних будинки (дві церкви) і 6 кам'яних житлових приміщень¹¹⁹. Треба відзначити, що 1928 р. у монастирі проживали 38, а 1929 р. тільки 7 ченців, котрі заробляли в основному «під час літніх робіт»¹²⁰. Зменшення до мінімуму кількості ченців призвело до того, що вони «не тільки не мають змоги утримувати приміщення в належному стані, а навіть не виплачують страхових внесків та орендної платні за будинки»¹²¹.

Це стало причиною передачі 1929 р. монастирських будівель в користування новій сільськогосподарській комуні, створеній 7 місяців тому, котра «не має змоги переселитися в монастир, поскільки такий знаходиться в юридичному користуванні ченців»¹²².

Ухвала про зачинення Миколаївського монастиря переважною більшістю виборців с. Медведівки — 980 із загальної кількості 1440 — була затверджена пленумом Медведівської сільради, президією Медведівського РВК та Медведівським районним з'їздом¹²³. На цій підставі окрадмінвідділ 15 липня 1929 р. вніс таке питання на розгляд секретаріату Шевченківського ОВК, котрий вже 20 липня постановив зачинити Медведівський монастир й передати його сільськогосподарській комуні, а також ухвалив клопотати про затвердження цієї постанови перед ВУЦВК¹²⁴. 24 серпня 1929 р. в НКВС було надіслано справу про закрит-

тя монастиря, а 17 жовтня Шевченківський ОВК підняв клопотання перед ВУЦВК про затвердження ухвали щодо закриття Медведівської обители¹²⁵. 25 листопада 1929 р. Секретаріат ВУЦВК ухвалив «закрити чоловічий Миколаївський монастир на острові ріки Тясмин на терені с. Медведівки» і «передати його під с.-г. комуну»¹²⁶.

В історичній біографії Медведівського монастиря серед низки цікавих фактів не було такого, який би звернув на себе увагу спеціалістів-істориків. Проте з погляду на історично-архітектурну цінність — інтерес був значний. Про соборну Миколаївську церкву, що мала п'ять бань і три притвори, професор Г. Павлуцький 1905 р. писав: «Миколаївська соборна церква... по висоті, простору своєму і легкості архітектури є єдиною в своєму роді, найблискушою серед малоросійських дерев'яних церков. Уже здалеку собор з'являється в усій своїй розкоші; тяжко собі уявити, яку ідею могутності виражають своїм німим язиком ці величні куполи, що піднімаються суцільною масою до неба на 20-сажневу височінь»¹²⁷.

6 жовтня 1923 р. Миколаївську церкву Медведівського монастиря «як чисто українського стилю будівлю, а також вважаючи на її внутрішню сучасну роспись, багату по композиції й єдину по ідеї, з ясно-виявленою українською орнаментациєю, — прийняти на уочі і під охорону Окркопису» (орфографія оригіналу)¹²⁸. У вересні цього року при огляді Медведівського монастиря О. М. Олександров з представниками релігійної громади прийняв на облік та охорону наявні в обителі «предмети старовини та мистецтва»¹²⁹. Крім того, ще 1922 р. Медведівським волвиконкомом з монастиря було «забрато ...13,5 пудів архівних матеріалів»¹³⁰, а решта архіву «хорониться при Миколаївській церкві»¹³¹.

Після відомої постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1926 р. Миколаївська церква Медведівського монастиря була взята під республіканську охорону¹³², а до самої обители планувався один з туристських маршрутів по Шевченківщині¹³³. На жаль, незважаючи на енергійні протести Дніпропетровської крайової інспектури, місцева влада передбачала розібрати приміщення колишнього Медведівського монастиря 1930 р.¹³⁴, а республіканські відомства — переобладнати дзвіниці й церкви¹³⁵. Шкода, що й такий відомий історично-архітектурний пам'ятник, як Миколаївський храм Медведівського монастиря, залишився лише в описах та фотографіях.

Мотронинський Троїцький монастир¹³⁶ знаходився в урочищі Холодний Яр, серед валів древнього городища скіфських часів, оточеного густим Мотронинським лісом¹³⁷. Обитель була розташована біля с. Мельники (нині — Чигиринський район).

На 1917 р. Мотронинська обитель мала розвинене господарство, володіла значною кількістю землі та угідь, користувалась авторитетом серед місцевого населення. У лютому й травні 1919 р. обитель зазнала розбійницьких нападів, під час яких «реквізувались» продовольство, господарський інвентар та особисте майно насельників¹³⁸. А 1920 р. на території монастиря розмістилась штаб-квартира одного з холодноярських антирадянських повстанських загонів, чисельністю майже в 1000 чоловік. Сюди звозились награване майно й продовольство. Підходи до монастиря надійно охоронялись. Проте влітку холодноярський загін був розгромлений радянськими військовими частинами¹³⁹. В монастирі знищено: «два готелі, лавка, господарські будівлі були спалені військами...»¹⁴⁰.

В зв'язку з частими нападами військових підрозділів у монастирі було «весь живий і мертвий інвентар пограбовано», а, з більш ніж 250 дес. землі в обителі залишилось близько 3 дес. орного поля¹⁴¹.

Із фрагментарної інформації, яка збереглася, можна зрозуміти, що на території Мотронинського монастиря на початку 20-х років була створена релігійна громада¹⁴², на загальних підставах вона орендувала приміщення колишнього монастиря¹⁴³. У серпні 1924 р. громада налічувала 75 віруючих, 1926 р.— 60, 1928 р.— 105¹⁴⁴. Треба відзначити, що Мотронинський монастир дотримувався екзархійної орієнтації. В ньому відбувся нелегальний з'їзд прихильників патріарха Тихона, на якому були присутні 16 священників. З'їзд звернувся до єпископа Макарія, щоб той призначив свого уповноваженого по Черкаському округу «з метою припинення дальшого розвитку обновленського руху»¹⁴⁵. Виступаючи неофіційним центром місцевих обителів, Мотронинський монастир привертав увагу як інших православних течій (зокрема автокефалістів, з метою залучення на свій бік¹⁴⁶), так і компетентних органів (ДПУ та ін.)¹⁴⁷.

Звичайна річ, загальна державна політика щодо закриття монастирів торкнулась і Мотронинської обителі, котра вже 1924 р. могла бути ліквідована. В документі про можливість переведення черниць з Чигиринського жіночого монастиря, що закривався, є резолюція: «краще б туди не переводити, щоб мати можливість його ліквідувати»¹⁴⁸.

Зручна територія монастиря з компактним розміщенням всього господарства використовувалась для розміщення інвалідних артілей, комун та державних установ¹⁴⁹.

1927 р. Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР ухвалив влаштувати в Мотронинському монастирі Український лепрозорій — ізолятор для хворих на проказу. Під лепрозорій передбачалося відвести майже 100 дес. лісу і огородити його парканом¹⁵⁰. Для цього треба було переселити 10 черниць до іншого монастиря, але в монастирі передбачалося залишити «кілька черниць, яких за власним бажанням і висновками лікарів можна буде використати як для догляду за прокаженими хворими, так і для господарських робіт по обслуговуванню лепрозорія»¹⁵¹. Під загрозою опинились і 43 дес. монастирського саду, який давав на рік по 30 тис. пудів фруктів¹⁵². Проте вищезгадана ухвала не була підтримана громадськістю.

Цьому, в першу чергу, треба завдячувати твердій позиції О. М. Олександрова¹⁵³. Одним з аргументів було історичне значення всього монастирського комплексу. В постановках з цього приводу говорилося: «...коли ці цікаві місця, як пам'ятники меморіального, історичного та археологічного значення, відійдуть під лепрозорій й будуть неприступні для людності, то з цим погодиться буде вже не можна» і «Мотренський монастир... й Мотренське велике, ще не досліджене городище... з'являються уніками, й тому їх не можна виключити із відання суспільності й поховати у лепрозорій»¹⁵⁴.

Президія Шевченківського ОВК 17 червня 1927 р. ухвалила: «Ураховуючи значення господарства бувшого Мотронинського монастиря зі значним маточним садом, як розсадника садівництва в економічно слабім районі, яким з його бідняцьким населенням є Медведівський район, влаштування в тім помешканні ізолятора хворих на проказу визнати за неможливе, про що мотивовано й повідомити Нарком Охорони Здоров'я» (протокол № 13/22)¹⁵⁵. Було прийняте «соломонове» рішення про передачу під лепрозорій колишнього Виноградського монастиря¹⁵⁶.

Руйнування господарства та економіки монастиря при збільшенні насельників в обителі позбавляло їх можливості прохарчуватися, примушувало ходити «на заробітки до селян під час літніх робіт»¹⁵⁷. Проте в березні 1929 р. суд, за громадянським позовом Медведівського РВК, «скасував... умови на користування житловими помешканнями Мотро-

нівської жіночої рел[ігійної] громади» і передав їх до сільськогосподарської комуни «Заповіт Леніна». Крім того, РВК пред'явив позов громаді на 2000 крб. ¹⁵⁸ В зв'язку з цим, в монастирі залишилось 25 черниць, яким було запропоновано переїхати до Золотоніського монастиря, де налічувалося 14 вільних кімнат ¹⁵⁹. Церкві Мотронинського монастиря було закрито ¹⁶⁰. Справу про закриття монастиря Шевченківський ОВК подав на затвердження НКВС і ВУЦВК ¹⁶¹. 21 листопада 1929 р. згідно з рішенням Секретаріату ВУЦВК майно монастиря було передано сільськогосподарській комуні ім. XII з'їзду Рад Шевченківщини ¹⁶².

Визначаючи історично-культурну цінність Мотронинського монастиря Черкаський окркоміс 1923 р. взяв на облік і під охорону Троїцьку церкву і Мотронинське городище, а також предмети старовини та мистецтва, що зберігалися в монастирі ¹⁶³. До того ж, за повідомленням О. М. Олександрова з приводу «концентрації музейно-бібліотечних багатств Округи», з Мотронинської обителі передбачалось вивезти один віз таких «багатств» ¹⁶⁴. 1927 р. Мотронинський монастир було визнано пам'ятником історії та культури і взято під республіканську охорону ¹⁷². Для археологічного дослідження Мотронинського комплексу (монастир + городище) виділялись кошти ¹⁶⁶. Цей пункт заносився і в туристичні маршрути ¹⁶⁷. Предмети, що мали історично-художнє значення, були описані для передачі Черкаському окрмузею ¹⁶⁸.

Фактично архітектурно-історичний комплекс монастиря залишався без господаря: комуна зносила куполи, Всеукраїнське геодезичне управління мало намір перебудувати дзвіницю і церкви ¹⁶⁹. Нічого не залишилось від Мотронинського Троїцького жіночого монастиря, крім Троїцької церкви, яка не одне десятиліття реставрується ¹⁷⁰.

Чигиринський Троїцький монастир * знаходиться недалеко від м. Чигирина, на півострові, створеному звивистою течією р. Тясмин, «в болотистій порослї лесом местности с сыпучими песками с западной стороны» ¹⁷¹. 1920 р. в монастирі мешкало 229 осіб ¹⁷². Близько 200 дес. орної землі і сіножаті, а також вільховий ліс, були відібрані у монастиря ¹⁷³; залишилася частина сінокісного поля ¹⁷⁴. На початку 1919 р. при монастирі утримувався приют для сиріт, створений місцевими радянськими установами ¹⁷⁵. Після смерті ігумені Парфенії 1920 р., новий ігумені Рафаїлі був переданий церковно-різничий опис Чигиринського монастиря ¹⁷⁶. Незважаючи на те, що обитель користувалась авторитетом і приймала богомольців ¹⁷⁷, Київський губліквідком 18 серпня 1923 р. ухвалив закрити Чигиринський монастир, так як «на території, где имеется детский дом, не допустимо соседство монастыря» ¹⁷⁸. Певні труднощі викликало розселення черниць: молодим пропонувалось залишити обитель або переселитися в Лебединський монастир, а немічним — переселитися в Лебединський монастир або, в крайньому разі, залишитися тимчасово в одному з приміщень Чигиринського монастиря ¹⁷⁹. Станом на 16 листопада 1923 р. в обителі залишалось до 10 черниць ¹⁸⁰. Однак ліквідація обителі спочатку не означала закриття храмів: «церковь остается за общиной и никаких препятствий для совершения богослужений не чинить» ¹⁸¹. Але пізніше храми були опечатані, договір і статут релігійної громади анульовані ¹⁸², а 5 грудня 1923 р. Черкаський окрліквідком постановив: «общину считать самоликвидировавшейся» ¹⁸³. Проте вже 28 грудня Київський губліквідком, керуючись директивами НКВС, пропонував тимчасово утриматись від закриття монастирів з політичних

* Матеріал про Чигиринський Троїцький жіночий монастир підготувала Леся Горенко, студентка історичного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту.

причин¹⁸⁴. Однак 24 листопада 1924 р. окрліквідком повідомляв Чигиринський РВК про відміну губліквідкомом ряду постанов про припинення закриття монастиря¹⁸⁵. 10 листопада 1925 р. ВУЦВК затвердив постанову губліквідкому про закриття двох храмів Чигиринського монастиря і передачу їх дитячій колонії¹⁸⁶. Передача храмів зволікалась через недостачу робітників і спеціалістів для розбирання іконостасу¹⁸⁷. 1926 р. на території колишнього монастиря мешкали 232 члени дитячої трудової колонії ім. Г. Ф. Гринько і 32 черниці¹⁸⁸. З закриттям Чигиринського монастиря виникли складності в розподілі майна храмів і всієї обителі. Черниці і священнослужителі, які виселялись, намагались вивезти його з собою (наприклад, була затримана і передана на збереження в дитячу колонію педагогічна бібліотека)¹⁸⁹. Відповідальність за майно храмів монастиря постановою окрліквідкому покладалась на Чигиринський РВК¹⁹⁰. Подальші постанови окрліквідкому передбачали передачу майна некультового призначення дитячій колонії ім. Гринька¹⁹¹, а культове майно пропонувалось передати одній з православних громад м. Чигирин, яка виявила бажання взяти його на збереження¹⁹². 1925 р. частину предметів культового призначення було передано до Успенської церкви с. Червона Слобода (нині — Черкаський район)¹⁹³. Дзвони монастиря були передані окрвідділу «повітряної флотії»¹⁹⁴.

1923 р. окркоміс оголосив Троїцьку церкву пам'ятником старовини¹⁹⁵, а 23 січня 1925 р. Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН постановив взяти Троїцьку церкву під свою охорону¹⁹⁶. Тоді ж адміністрація дитячої колонії клопотала про переобладнання цієї церкви під приміщення для інтернату¹⁹⁷. 1927 р. Троїцька церква була взята під охорону місцевої влади як пам'ятник старовини¹⁹⁸, були виділені кошти для часткового її ремонту¹⁹⁹. 1926 р. О. Олександров зробив детальний аналіз архітектурних особливостей Троїцького храму²⁰⁰. 26 червня цього ж року на облік і під охорону ВУАН було взято 12 ікон церковного письма XVIII — початку XIX ст.²⁰¹ На терені Чигиринського монастиря членами сільськогосподарської комуни був знайдений цінний скарб — килими, шовкові вироби, золото, перли — і переданий ДПУ²⁰².

У 50-х роках на території колишнього монастиря знаходився сільськогосподарський технікум²⁰³. А 1956 р. колишні черниці монастиря звернулись до Черкаського облвиконкому з проханням «содействія ... помочь нам возвратиться в бывшую нашу обитель, т. к. мы разбросаны по всему Союзу ... ни родства, ни пенсий мы не имеем...»²⁰⁴. З 12-ти діючих у 20-ті роки монастирів на Черкащині сьогодні функціонує тільки Золотоніська жіноча обитель...

¹ Це монастирі: Виноградський (Ірдинський) Успенський чоловічий, Жаботинський Онуфрієвський чоловічий, Іванівський Троїцький жіночий (до 1917 р. діючий як приходська церква), Золотоніський (Красногірський) жіночий, Корсунський (Гарбузинський) Онуфрієвський жіночий, Лебединський Миколаївський жіночий, Медведівський Миколаївський чоловічий, Мотронинський Троїцький жіночий, Могногірський Вознесенський чоловічий, Чигиринський Троїцький жіночий та два староборядницьких — Черкаський Покровський жіночий і Черкаський (Змагайлівський) Успенський чоловічий. * Перелічені обителі (крім староборядницьких, Іванівської, Лебединської і Золотоніської, останні дві мали класність) були позаштатними і не одержували на своє утримання грошей з казни, прибутки вони мали від церковних служб та релігійних обрядів, різних пожертвувань, економічної та господарської діяльності.

² Про стан монастирів на Черкащині наприкінці 1921 р. писав благочинний монастирів поза Києва ігумен Іоанникій до єпископа Черкаського: «В период революционного времени все подведомые мне монастыри много раз подвергались разбойным нападениям и ограблениям. Злоумышленники грабили все попавшееся им под руки: скот, хлеб, деньги, хозяйственные вещи, братскую одежду, обувь, включительно до мелкой келейной вещи. При ограблении многие из братии, а равно и настоятели мо-

настурей подвергались от злоумышленников побоям и разным издевательствам». — ДАЧО. — Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9. — Арк. 26.

³ Культурне будівництво в Українській РСР: 36. документів. К., 1959. — Т. 1. — С. 28—30. Даний документ ідентичний аналогічному Декрету РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. (див.: *Там само.* — С. 10—11). У статті 12 цього декрету записано, що «Жодні церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи не мають», а в статті 13 підкреслюється: «Все майно церковних і релігійних громад, що існують на Україні, є народною власністю. Будинки та речі, які призначені виключно для богослужбових цілей, передаються, за особливими ухвалами місцевої влади або центральної державної влади, в безплатне користування відповідних релігійних громад».

⁴ ДАЧО. — Ф. Р-191, оп. 1, спр. 1. — Арк. 201. Копія. В статті 21 сказано, що «монахи і духовные служители церкви и религиозных культов не мають права вибирати і бути вибраними у Ради (пункт «г»). Ще раніше, 7 квітня 1919 р., у «Тимчасовій інструкції по організації Радянської влади на місцях», прийнятій І губернським з'їздом рад Київщини, «монахи, попы» були позбавлені виборчого права на виборах у сільський комітет (*Там само.* — Ф. Ф-190, оп. 1, спр. 38. — Арк. 33). Правда, існувало виключення: колишні служители релігійних культів користувалися виборчим правом, якщо вони піднімали клопотання про відновлення громадських прав (*Там само.* — Ф. Р-184, оп. 1, спр. 157. — Арк. 65, 66).

⁵ За цим документом монастирські та церковні землі переходили «без всякого выкупа в пользование всего украинского трудового народа» («Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета». — 1920. — № 1. — Ст. 13). Реалізація закону «Про землю» покладалась на місцеві земельні відділи. Декретами РНК України від 17 травня 1919 р. і 3 квітня 1920 р. було проведено націоналізацію монастирських земель і передачу монастирського майна «в відповідні Комісаріати і місцеві Ради» (див.: *Хронологічне зібрання законів, укавів Президії Верховної Ради, Постанов і розпоряджень Уряду Української РСР.* Т. 1 : 1917—1941 рр. — К., 1963. — С. 125, 134). На цій основі об'їзниками Наркомюсту та Наркомзему від 30 листопада 1921 р. (№ 2980) «категорически воспрещено наделять представителей различных религиозных культов землею», а за наказом Київського губвиконкому (№ 455 від 1 листопада 1922 р.) ценці та інші служители культів «являються общественными паразитами и лишены права пользоваться церковными и монастырскими землями» (ДАЧО. — Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38. — Арк. 22; *Там само.* — Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65. — Арк. 39).

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 8, оп. 1, спр. 371. — Арк. 3—5 зв. Цей документ найбільш детально регламентує механізм проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави; він складається з 57 статей, що висвітлюють всі напрямки взаємовідносин держави з релігійними культурами. Основні положення цього базового документа такі: право на обшук в храмах і молитвних будинках (ст. 3), розкриття мошів, «как являющегося разоблачением векового обмана» (ст. 4), позбавлення прав юридичної особи релігійної громади (ст. 14), перехід церковного та іншого майна в відання місцевої влади (ст. 17), релігійна громада не повинна мати менше 20 осіб (ст. 19), прибуткове майно: земля, угіддя, готелі, подвір'я, промисли — відбираються негайно (ст. 32). Ця інструкція була погоджена з НКВС (Див.: *Там само.* — Арк. 1—2).

⁷ *Культурне будівництво в Українській РСР...* — С. 67; *Сборник циркуляров Н. К. Ю. по ликвидационному отделу и отчетов ликвид. отдела по отделению церкви от государства.* — Харьков, 1921. — Вып. 3, с. 5; ДАЧО. — Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38. — Арк. 103.

⁸ Потрібно відзначити, що фактичне вилучення монастирських земель на Черкащині відбулося ще 1919 р., коли Другий з'їзд рад Чигиринського повіту (1—4 липня) прийняв резолюцію, за якою наказав волвиконкомом «відібрати і пустити в розділ землі церковні і монастирські, крім садибної, яку поки що не чіпати» (ДАЧО. — Ф. Р-2145, оп. 1, спр. 21. — Арк. 57 зв., 59). Наприкінці 1921 р. за монастирями Правобережної Черкащини налічувалося всього 223 дес. придатної і непридатної землі з раніше належних їм 2393 дес. (*Там само.* — Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9. — Арк. 23—25 зв.). Ці монастирські угіддя — краплина в «морі» вилученої до 1923 р. по Черкаському округу поміщицької та «куркульської» землі, що складала 333 тис. дес. (*Там само.* — Ф. Р-184, оп. 1, спр. 157. — Арк. 414).

⁹ Формально на 1921 р. монастирі Черкащини мали недоторканого капіталу 317 608 карбованців (ДАЧО. — Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9. — Арк. 23—25 зв.), проте за інструкцією НКЮ від 10 листопада 1920 р. «наличне капиталы» повинні бути вилучені у двотижневий термін виконками (ЦДАВО України. — Ф. 8, оп. 1, спр. 371. — Арк. 4).

¹⁰ Це дуже добре видно з об'їзника Наркомюсту УСРР за № 163/14 від 27 листопада 1921 р. Ось деякі статті: «1. Распорядителями монастырских хозяйств являются Земельные отделы... 9. Членами монастырской трудовой артели (коллектива) могут быть лишь послушники, монастырские работники и иные, до сих пор эксплуатировавшиеся церквами, монастырями и проч. религиозными организациями, трудящиеся

10. Членами трудової артели (коллектива) не могут быть: а. монахи... 18. Местный уездный исполком имеет право постановить закрыть все монастыри уезда, а монастырские здания использовать для надобностей учреждения Наркомсобеса, Наркомпроса, Наркомздрава. Монахи и нетрудоспособные только в том случае могут быть оставлены на жительство на территории бывшего монастыря, занятом трудовым коллективом, если это разрешают местные органы снабжения... а в качестве призреваемых... то трудовым коллективом. 20. Как лишённые юридических избирательных прав, трудоспособные монахи не имеют права быть членами трудовой артели, но в силу закона о всеобщей трудовой повинности могут быть, по усмотрению общего собрания членом трудовой артели, допущены к производственным работам по обработке земли... 22. Если у Губземотдела имеются сведения о постановлении исполкома закрыть данный монастырь, а монастырское хозяйство передать в другое ведомство, и не нуждается в оставлении у себя этого трудового элемента — Губземотдел имеет право отказать зарегистрировать данную (монастырскую) трудовую артель... (ДАЧО.— Ф. Р-190, оп. 7, спр. 38.— Арк. 92—94).

¹¹ ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 25 зв.— 26.

¹² Там само.

¹³ Там само.— Спр. 2.— Арк. 1—145; Спр. 4.— Арк. 1—65; Спр. 9.— Арк. 6—9, 11—15, 19—22, 30—31, 41—43, 46—48 і далі; Спр. 18.— Арк. 2, 6 зв., 7 зв.

¹⁴ Там само.— Спр. 1.— Арк. 62—62 зв., 64, 65; Спр. 13.— Арк. 3, 4, 8, 9, 17, 21, 22, 42, 44, 59, 60, 64—64 зв., 65 і далі.

¹⁵ В цьому документі до ст. 20, у вигляді додатку, прикладено типовий договір між релігійною громадою та місцевою владою: за договором богослужбові будинки та майно передаються «в бессрочное, бесплатное пользование» громаді, яка також несе всі витрати по утриманню — ремонту, опаленню, страхуванню, охороні, виплаті боргів, місцевих податків та ін. (ЦДАВО України.— Ф. 8, оп. 1, спр. 371.— Арк. 5).

¹⁶ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 66.— Арк. 40. Реєстрація релігійних громад проводилась Губернськими міжвідомчими в справах громад і спілок комісіями (ГУБМЕКОСО).— Див.: Бюллетень НКВД.— 1923.— № 21.

¹⁷ На основі ст. 18 Інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р. губюсти зобов'язували місцеву владу видавати постанови про пред'явлення в трьох примірниках описів майна релігійних громад від осіб, у чиєму віданні воно було (ДАЧО. Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 8). Крім того, на стінах монастирів повинні були вивішуватись старі описи церковного майна, а також копії описів, за якими до майно приймалось місцевою владою, з точним зазначенням, де воно зберігається (Там само.— Ф. Р-188, оп. 1, спр. 3.— Арк. 187, 187 м; Ф. 375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 24).

¹⁸ Вказана постанова була реалізована Черкаським повітконкомом 19 жовтня 1922 р., наказ № 185 (ДАЧО.— Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 21—21 зв.; Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 35).

¹⁹ Закриття монастирів на Черкащині, як невідкладний захід, значиться в реєстрі справ ліквідкомісії Черкаського окружного виконкому (далі — ОВК); див.: ДАЧО.— Ф. Р-275, оп. 1, спр. 65.— Арк. 5.

²⁰ Бюллетень НКВД УССР.— 1923.— № 6.— С. 9 (9 лют.). ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 119.

²¹ Там само.— Арк. 82—82 зв.

²² ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 145.

²³ Там само.

²⁴ Там само.— Спр. 73.— Арк. 170.

²⁵ Цей циркуляр одержано в Черкаському адмінвідділі 3 січня 1924 р. (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 154).

²⁶ Треба відзначити, що політика монастирів Черкащини в ставленні до радянської влади завжди відзначалась лояльністю, не було зафіксовано випадку створення контрреволюційних організацій або відзначеного документами активного (збройного) опору існуючій владі (питання про участь насельників Мотронинського монастиря в протиправних діях сумнівне). В оперативних зведеннях і донесеннях про бандитизм у Холодному Яру (Чигиринщина) за 1923 і 1925—1926 рр. немає жодного слова про монахів-контрреволюціонерів і бандитів (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 6.— Арк. 1—381; Спр. 48.— Арк. 20, 102—118). Також цікаві звіти всіх райвиконкомів Черкаського округу за 1925—1926 рр. з питання взаємовідносин з релігійними організаціями: тут відповіді однозначні — «непорозуміння немає», «релігійної пропаганди і агітації проти атеїзму не помічається», «впливу на школу нема» і т. ін. (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 14.— Арк. 18 зв., 19 зв., 47 зв., 50—51, 70—71, 87а, зв., 98, 102 зв., 108 зв., 120, 132, 161 зв., 170 зв., 171 і далі). Проте такі звіти не задовольнили, напевно, окремий відділ, висновки якого зводились до такого: «ця справа, як видно з відчитів, поставлена кепсько» (Там само.— Арк. 15).

²⁷ Черкаський окрліквідком таємним циркуляром від 27 грудня 1923 р. (за № 15628), доведеним до всіх райвиконкомів (РВК), наказував вести активну боротьбу з різними «живими крестами, истекающими кровью», «обновлениями икон» та ін.

«чудесами», що відігравали «роль известного психоза», аж до передання справ в органи міліції та ДПУ (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 189). До боротьби проти «чудес» приєдналась і місцева газета «Путь революции» (Там само.— Ф. Р-2726, оп. 1, спр. 6.— Арк. 9—12).

²⁸ Щоб в подальшому уникнути подібних помилок, була замінена верхівка апарату всіх окремівідділів і був взятий «курс на укрелпение революционной законности» (спеціальна інструкція НКВС України до Президій всіх окривиконкомів від 2 листопада 1925 за № 5927). Див.: ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 41.— Арк. 64—65 зв.).

²⁹ Див. циркулярний лист НКВС України (Адмінвідділ) від 15 грудня 1924 р. Київському адмінвідділу за № 73 (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 66.— Арк. 13—16 зв.). Тимчасовий відступ не повинен був змінити головну мету: ліквідація можливості використовувати релігію і церкву в інтересах «збереження класового ладу», «не послаблювати пильності» і спостерігати, «щоб церква і релігійні громади не зробили релігію зрядям контрреволюції» (Там само.— Арк. 16 зв.). Ще раніше, 30 січня 1924 р., Черкаський ОВК надіслав у райвиконкоми лист-інструкцію, де роз'яснювались окремі випадки у впровадженні декрету про відокремлення церкви і водночас регламентувався суворий контроль за всім релігійним рухом (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 47—50 зв.).

³⁰ Там само.— Спр. 7.— Арк. 52; Спр. 65.— Арк. 218; Спр. 67.— Арк. 152; Спр. 71.— Арк. 51, 68.

³¹ Там само.— Спр. 57.— Арк. 128—129; Спр. 71.— Арк. 88, 91, 95, 105; Спр. 74.— Арк. 217, 218; Спр. 76.— Арк. 97; Спр. 80.— Арк. 172, 195; Ф. Р-65, оп. 1, спр. 133.— Арк. 1, 24.

³² Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 176 зв., 328.

³³ Там само.— Спр. 71.— Арк. 36.

³⁴ Там само.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 90.— Арк. 39.

³⁵ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 85.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.— Арк. 85—85 зв.

³⁸ В цьому циркулярі роз'яснюється, що багато справ про закриття монастирів не мають для цього переконливих підстав, протизаконні, попереджується проти «ударного» закриття монастирів (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 93—93 зв.).

³⁹ Там само.— Арк. 95.

⁴⁰ Там само.— Арк. 96—97.

⁴¹ Там само.— Арк. 100.

⁴² Там само.— Арк. 103.

⁴³ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201. Крім перелічених уже аргументів на користь закриття релігійних громад при монастирях, що залишилися, наводяться й такі: існування «незначинених молитовних будинок деморалізуюче впливає на членів комуні, особливо жінок»; нестача приміщень призводить до того, що 400 дітей комунарів не мають шкіл, дитячих ясел. Крім того, «населення всіх сіл (біля монастирів.— Авт.), особливо актив, обурюються, вносяться десятки постанов про прискорення вирішення справи про зачинення» (Там само.— Арк. 201—201 зв.).

⁴⁴ ЦДАВО України.— Ф. 1, оп. 5, спр. 26.— Арк. 181, 183 зв.— 184, 187 зв. (Протокол № 31 (424)). До речі, трохи раніше, 15 жовтня, той же Секретаріат ВУЦВК, тасмним циркуляром за № 42883 попереджав проти закриття молитовних будинків, які не використовуються «для культурних потреб населення», бо це «підриває авторитет Уряду й партії і дає в руки церковників і ворожому елементові аргументи для антирадянської агітації» (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 187). На жаль, не допоміг монастирм Черкащини ні цей таємний циркуляр ВУЦВК, ні постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «О борьбе с искривлениями партлинии в колхозном движении», де відзначаються «недопустимые» перегини в галузі боротьби з релігійними забобонами, в тому числі й «практика закриття церковей в административном порядке, фактивно прикрываемую общественно-добровольным желанием населения» (ЖПСС в резолюциях и рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК.— М., 1954.— Т. 42.— С. 670—671), ні циркуляр НКВС України, що запізнався, про перекручування законодавства в питанні відокремлення церкви від держави, «о свавільнім закритті церков», «безпідставнім втручанні у внутрішнє життя релігійних громад» та ін. (Обіж-ник НКВС УСРР № 12/4 від 21 березня 1930 р. Див.: ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87.— Арк. 104—104 зв.).

⁴⁵ Йдеться про декрет РНК УСРР «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» від 1 квітня 1919 р., за яким «старовинні церкви, монастирі... знаходяться під охороною Народного комісаріату освіти, та не підлягають ні ревізії, ні зайняттю будь-якими відомствами чи уставами», а їхні архіви «знаходяться під охороною НКЮосвіти» (див.: Культурне будівництво в Українській РСР...— С. 44—46). Зазначимо, що вже 1921 р. передбачалось закриття монастирів на території Черкаського повіту, що всі архіви монастирів «под-

лежат безуловлювеному збереженню» з подальшим повідомленням Архівного відділу НКОСвіті (ДАЧО.— Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 104; Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 11).

⁴⁶ Для порівняння наведемо деякі цифри. В XIX ст. у бібліотеках деяких монастирів налічувалось: в Мотронинському — більше 250 томів церковної та історично-церковної літератури XVI—XIX ст. (ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 180, оп. 1, спр. 23.— Арк. 18—22; Там само.— Ф. 990, оп. 1, спр. 701.— Арк. 24 зв.— 27. Ресстри); в Жаботинському — більше 100 томів XVII—XIX ст. (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 144.— Арк. 18 зв.; Спр. 145.— Арк. 46—48; Спр. 147.— Арк. 114—115 зв.; Спр. 157.— Арк. 18—20 зв.); в Мошногірському — 352 томи XVII—XIX ст. (ДАЧО.— Ф. 148, оп. 1, спр. 84.— Арк. 12 зв.— 13, 45, 49 зв.— 52 зв.; Спр. 223.— Арк. 25—25 зв. Ресстри). Така ж картина по всіх монастирях Черкащини.

⁴⁷ Велика робота по збереженню і охороні історичних пам'яток на Черкащині була проведена головою Округопису (а з 1926 р.— відповідальним секретарем Округової комісії по охороні пам'ятників культури й природи) Олександром Миколаєвичем Олександровим, який був одночасно уповноваженим Всеукраїнського археологічного комітету Всеукраїнської Академії наук. Тільки завдяки його енергії, інтелекту і самовідданості були врятовані деякі історичні пам'ятники (робилися спроби врятувати і монастирські архітектурні комплекси) та предмети старовини. Біографія О. М. Олександрова чекає на свого дослідника.

⁴⁸ ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 25.— Арк. 1—3 зв., 9, 13—15, 20—20 зв., 27—27 зв., 32—34, 47—47 зв., 48—51 зв., 60, 87—90, 94—94 зв. У реєстрації культового майна релігійних громад (і при монастирях теж) брали участь і музейні працівники. Вони допомагали виявляти, брали на облік та вилучали предмети, що мали історичну цінність, з подальшою передачею їх в округзей (циркуляр НКВС за № 83 від 27 травня 1925 р. «О привлечении к работам комиссий по проверке культового имущества представителей музейных органов Наркомпроса». Див.: ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 36.— Арк. 16).

⁴⁹ Йдеться про вилучення багатьох цінностей з монастирів і храмів на основі постанови ВУЦВК «О передаче церковных ценностей в помощь голодающим» від 8 березня 1922 р. (ДАЧО.— Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 51, 59). Крім того, аналогічні предмети вилучались для експорту (ризів з парчі, атласу та ін.) або зберігались на складах Рудметаллоргу, Комбарфовду для подальшої реалізації (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 189; Спр. 80.— Арк. 299, 300, 302; Спр. 87.— Арк. 25).

⁵⁰ На підставі цього документа Наркомосвіти склав реєстр пам'яток культури, старовини й мистецтва на Шевченківщині, взятих під республіканську охорону (відношення НКО до Шевченківського ОВК за № 321291) оп. 16 від 6 червня 1927 р. і на цій основі прийнята Обов'язкова постанова № 129 Шевченківського ОВК від 6 січня 1928 р. про взяття під охорону монастирів (ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 82—83, 98; Спр. 36.— Арк. 5). В подальшому (1945 р.) постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури й природи» (1926) була скасована (див.: Хронологічне зібрання законів, указів...— С. 342).

⁵¹ ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 30.

⁵² Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87.— Арк. 14, 139, 218.

⁵³ Там само.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 37.— Арк. 12; Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 71.— Арк. 36.

⁵⁴ Заснований на початку XVII ст., монастир отримав універсали та грамоти на володіння землями та угіддями від Б. Хмельницького (1656), царя Олексія Михайловича (1660), короля Яна Казимира (1661), гетьмана І. Скоропадського (1710), кн. Ст. Любомирського (1777) — ці та інші документи зберігались до 20-х років у Виноградській обителі (див.: Киевские епархиальные ведомости.— Киев, 1861.— № 19.— С. 564—568; № 20.— С. 594—595; № 21.— С. 601—602). В монастирі знаходились церкви: кам'яна Св. Трійця (1840); Успенська дерев'яна (1851); Миколаївська (1844). Див.: Памятная книжка Киевской епархии.— Киев, 1882.— С. 96.

⁵⁵ ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 24—24 зв.

⁵⁶ Там само.— Спр. 9.— Арк. 10.

⁵⁷ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 113.

⁵⁸ Там само.— Спр. 71.— Арк. 142. В другому звіті сказано: «3 ченця живуть мандрями, 4 черниці мандрують» (Там само.— Арк. 88).

⁵⁹ Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 40, 41—41 зв.

⁶⁰ Там само.— Арк. 40.— Зв., 42.

⁶¹ Там само.— Арк. 40 зв.

⁶² Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 217, 218. Це закриття було протизаконним, але було вирішено «в виду того, що факт закриття монастиря уже совершил, дело прекратить». Постанови на вид Черкаському окриликвідному, що вторичное закриття без соблюдения соответствующих правил, повлечет за собою дела в Губком и РКИ для привлечения виновных к ответственности». (Там само.— Спр. 65.— Арк. 217).

⁶³ Там само.— Спр. 71.— Арк. 88, 142.

⁶⁴ Там само.— Спр. 73.— Арк. 113.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.— Арк. 114 зв., 116 зв.

⁶⁷ Там само.— Спр. 74.— Арк. 351.

⁶⁸ Там само.— Спр. 71.— Арк. 348, 349, спр. 72, арк. 35.

⁶⁹ Там само.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 93.

⁷⁰ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 128; Спр. 75.— Арк. 97; Спр.

80.— Арк. 281.

⁷¹ Там само.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 23.— Арк. 12.

⁷² Там само.— Спр. 29.— Арк. 25.

⁷³ Там само.— Спр. 23.— Арк. 29 зв.; Спр. 25.— Арк. 27—27 зв.; Спр. 29.—

Арк. 8 зв.

⁷⁴ Там само.— Спр. 23.— Арк. 29 зв.— 30; Спр. 29.— Арк. 25, 26.

⁷⁵ Там само.— Спр. 33.— Арк. 35 зв.— 36, 82; Спр. 36.— Арк. 10 зв.

⁷⁶ Там само.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 32, арк. 6 зв., спр. 36.— Арк. 11; Там само.—

Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 93.

⁷⁷ Документальні свідчення про монастир відносяться до початку XVIII ст. «...Монастирь основание имеет от древних времен, а с которого года — по делам не сискується, ибо чрез набеги татарские был оный разорен» (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 147.— Арк. 64). Обитель мала немалі для потясимських монастирів володіння — орні та сінокісної землі, «футора», пасіки, млини, в тому числі і паровий, лісові діброви тощо. Деякі з цих угідь були «надані» ще князями Я. Яблоновським, Михайлом і Ксаверієм Любомирськими у XVIII ст. (Там само.— Спр. 144.— Арк. 12 зв., 16; Спр. 147.— Арк. 88—88 зв.). За даними на 1920 р. монастир мав, очевидно формально, 345 дес. 944 кв. саж. придатної і непридатної землі (Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 4). У монастирі знаходились дві церкви: 1. Соборна дерев'яна, трипрестольна і п'ятикупольна в ім'я Усленія Божої Матері, побудована 1758, а освячена 1764 р.; неодноразово добудовувалась і перебудовувалась; 2. Тепла кам'яна двопрестольна з трьома куполами в ім'я св. Онуфрія «в одній низці з колокольною» 1811 р. (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 157.— Арк. 1, 6 зв.; Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 1, 23).

⁷⁸ Там само.— Ф. 149, оп. 1, спр. 126.— Арк. 1; Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 1.

⁷⁹ Там само.— Ф. 149, оп. 1, спр. 48.— Арк. 4, 5, 6—7, 8 зв.— 9, 10—11, 12 зв., 16, 17, 19, 20, 38.

⁸⁰ В цих документах значаться військові підрозділи українських радянських військ, холодноярських повстанців, батька Махна та інших отаманів, а також державні установи — волвиконкоми, міліція, сільради. Чого тільки не брали в «борг» і по «праву» — зерно і домашню худобу, кіньску упряж, сіль, сірники, особисте майно ченців, слюсарний інструмент, картоплю, сіно і всього — побогато (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 48.— Арк. 21, 23, 25, 26, 27—33, 37—37 зв., 38, 41, 42, 43; Спр. 129.— Арк. 67). Ось донесення ігумена монастиря у лютому 1920 р.: «Доношу, що 1—5 лютого ц. р. проходящими Українськими військами реквізовано... 3 пари волів робочих, 3 бики, 3 корови і 3 телят, всього 15 штук скоту, 2 коней та 200 пудів вівса. Крім того взято 6,5 пудів солі, порожні мішки, 4 десяткі сірників та різні дрібниці». («Квітанції» про реквізицію видані штабом 3-ї пішої Дивізії і 15-м повстанським Липовецьким куренем.— ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 48.— Арк. 35).

⁸¹ Чистий прибуток обителі 1915 р. склався 34 699 крб. 96 коп., а 1917 р. вже 7882 крб. 6 коп.; «поземельний» податок за монастирську землю без Подвор'я 1917 р. — 379 крб. 37 коп., а 1918 р. — уже 3035 крб. 93 коп. (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 132.— Арк. 82 зв., 84 зв., 86 зв., 92 зв.). 1917 р. монастир зібрав 1326 пудів жита, з них 350 пудів забрано тільки Жаботинським волосним комітетом. З 738 пудів пшениці взято 113 пудів тим же комітетом (Там само.— Спр. 132.— Арк. 87). Тільки новий мирський податок, встановлений Жаботинською волосною управою 29 травня 1917 р. для монастиря на його жаботинські землі, склався 132 крб. 20 коп., а по Медведівській волості — володіння біля с. Лубенці — 102 крб. 30 коп. Трохи пізніше, 1918 р., це ж володіння обкладається волосним земським податком уже в сумі 417 крб. 36 коп. (Там само.— Спр. 132.— Арк. 57, 69 зв., 70). І в майбутньому зберігається тенденція до збільшення і вищат, і кількості податків (Там само.— Спр. 132.— Арк. 95, 98, 101, 102 зв., 103). Наприклад, зерна тільки за травень — липень 1920 р. у монастиря вилучили майже 700 пудів, залишивши «для потреб монастиря» лише 17 пудів, хоча ігумен Іоаннікій сам запропонував «лишки хліба, що можна взяти на потреби армії»; армія взяла 42 пуди ячменю (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 129.— Арк. 51—55, 57, 61, 63, 65, 73а).

⁸² На листопад 1921 р. у монастиря із згаданих 345 дес. загальної земельної площі залишилось: 15 дес. орної, 6 — сінокісної, 6 — саду і 7 дес. присадибної землі й паровий млин, користуватись яким можна було тільки з дозволу місцевої влади;

решта землі перейшла в користування громадян навколишніх сіл, а 41 дес. монастирського лісу — у відання держави (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 30, спр. 129; Арк. 25, 33, 36). А якщо взяти кількість землі для прожиття — посіви жита, пшениці, гороху, ячменю, вівса, гречки, буряка, картоплі, конопель, то це складало 15 дес. засіяної площі (Там само.— Спр. 132.— Арк. 101).

⁸³ Чисельність ченців і насельників у монастирі після 1917 р. змінювалась залежно від ситуації: 1918 р. тут проживали 154 чоловіка, 1920 — 86, 1921 — 117, 119, 120, 130 (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 27, 28, 30 зв.; Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 4 зв., 23; Там само.— Ф. 149, оп. 1, спр. 129.— Арк. 33).

⁸⁴ ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 1—2.

⁸⁵ Там само.— Арк. 4—23 і наступні. При вирішенні невідкладних економічних та фінансових питань монастир використовував можливість одержати вигоду чи навіть прибуток — в аренду монастирську кузню та інструмент (Там само.— Арк. 4, 19 а).

⁸⁶ В першому ж протоколі, де йшлося про збирання хліба, монастирська рада постановила: «...половинну частину монастир збирає своїми силами, другу половину віддати бідним сім'ям за сніп. Збирати повинні ті з бідняків, які не одержали в цьому році (1919.— Авт.) монастирські землі» (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 3 зв.), а для «мастеровой» братії сказано: «не допускати ні під яким виглядом вимоги плати, а задовольнятися тим, хто що дасть від свого усердя і намагатися з найбільш бідних із братії і особливо з послушників, «любви ради братської», і зовсім не брати винагороди за працю, пам'ятаючи, що за статутом цього монастиря вони, майстрові, повинні робити послуги братії безкоштовно за обов'язком свого послушання» (Там само.— Арк. 18 зв.). Монастир відкрив у себе лікарню (Там само.— Арк. 9), і утримував «знедолених калік і старих, що втратили працездатність», для яких випрошував у Лубецької громади 5 дес. землі, «бо кожна розсудлива людина не дозволить пускати по миру каліку займатися жебракуванням шматка хліба» (Там само.— Арк. 28).

⁸⁷ ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 23—23 зв.

⁸⁸ Там само.— Спр. 2.— Арк. 65.

⁸⁹ Під Подвор'ям знаходилася пожертвувана 1 дес. 696 кв. саж. і взята в аренду у міста 2277 кв. саж. землі, на якій розміщувалися службові та житлові будинки, конюшня, будинок-готель («странноприймний дом»), колодязь, а також побудована 1906 р. кам'яна однопрестольна церква в ім'я Св. Ікони Казанської Божої Матері. Наприкінці 1921 р. на Подвор'ї знаходилось 20 чоловік братії (ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 3 зв.— 4, 23 зв.). 1918 р. монастирське Подвор'я підтримувало різні зв'язки з 27 черкаськими акціонерними товариствами, майстернями і магазинами (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 162.— Арк. 2, 4, 34, 42, 63, 66, 67, 69, 70, 72, 76, 80 і наступні).

⁹⁰ ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 140.— Арк. 9 зв.

⁹¹ Там само.— Спр. 49.— Арк. 23 зв.— 24 зв.

⁹² Наприклад, кімната на Подвор'ї і стіл зі спільної трапезної на навчальний період здавалися сину священника с. Куликівки — Софронію Радієвському, учню Черкаської семінарії з оплатою продуктами — 2 пуди муки, 2 пуди картоплі, пшона, квасолі і 15 пудів дров (ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 18 зв., 22). У зв'язку з переїздом канцелярії єпископа зі штатом на Подвор'я, було прийнято рішення «зобов'язати інші монастирі, підвідомчі Архієрейській канцелярії, надавати допомогу хлібом і ошаленням для утримання Архієрейського штату на скільки буде можливо» (ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 12.— Арк. 98; Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 24 зв.).

⁹³ Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 2.— Арк. 65 зв.

⁹⁴ Там само.— Спр. 2.— Арк. 120; Там само.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 30. 1929 р. дитячий притул («дитячий колектор») переведено у Чигиринський район (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 83.— Арк. 53.) В цьому документі приміщення колишнього Подвор'я помилково віднесено до старообрядницького жіночого монастиря.

⁹⁵ Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 7.— Арк. 51—51 зв.

⁹⁶ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 217, 218.

⁹⁷ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 218. Приміщення і все майно, крім церков та предметів для богослужіння, передані в окрему управління для організації артілі (Там само.— Арк. 217). Також були відібрані печатки і штампи монастирського Трудового братства (Там само.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 445).

⁹⁸ В огляді Губліквідкому (вересень 1923 р.) відзначається незаконність закриття монастиря, проте ніяких зворотних дій не було (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 121а).

⁹⁹ Обидві церкви використовувалися релігійною Св.-Онуфрійською громадою с. Чубівки (тепер — Черкаський район), що налічувала 142 віруючих, крім того, 6 ченців мандрували (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 71.— Арк. 88). 20 травня 1926 р. Успенська церква колишнього Жаботинського монастиря була передана релігійній громаді с. Чорняків (тепер — Черкаський район) (Там само.— Спр. 71.— Арк. 95,

266—267). Варгіське культове майно Чубівської релігійної громади — 4537 крб., а Чорнявської — 1623 крб. 65 коп. (Там само.— Спр. 72.— Арк. 328). 1929 р. Успенська церква, якою користувалась Чорнявська релігійна громада, згідно з рішенням Шевченківського ОВК була передана для будівництва школи в с. Деменці (тепер — Чигиринський район) і околицьніх селах. Таке рішення аргументувалось тим, «що всі околицьні села мають свої молитовні будинки, які вповні задовольняють релігійні потреби віруючої людності», до того ж, за розбирання церкви проголосувало 214 виборців с. Деменці з 254-х (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 91, арк. 26, спр. 208.— Арк. 66 зв.).

¹⁰⁰ ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 1а, арк. 103, спр. 32.— Арк. 179.

¹⁰¹ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 80.— Арк. 172. Вигнані з Жаботинського монастиря ченці за документами адмінвідділу Шевченківського ОВК «займаються організацією чудес та агітацією проти Радвлади» (Там само.— Спр. 57.— Арк. 146).

¹⁰² Ще 1924 р. комора, конюшня, хлів та інші будівлі колишнього Жаботинського монастиря були перенесені на територію Михайлівського агрокомбінату (ДАЧО.— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 6.— Арк. 142, зв., 165—166 зв.; Там само.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 704; Там само.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 1 а.— Арк. 249 зв.). Монастирський цвинтар був переданий Деменецькому садовому товариству (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 131), а на монастирському винограднику було посаджено 500 чубуків для дослідницької роботи (ДАЧО.— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 6.— Арк. 5). До того ж, 1930 р., на будівлі та церкві колишнього монастиря претендувало Всеукраїнське геодезичне управління (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87.— Арк. 235).

¹⁰³ 21 березня 1924 р. монастирський архів вилучено представником Черкаського окрпопису т. Теслею, всього 13 пудів документів (ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 397, 398; Ф. Р-131, оп. 1, спр. 23.— Арк. 32, 32 зв.). В Державному архіві Черкаської області знаходиться фонд Жаботинського Онуфріївського монастиря, № 149.

¹⁰⁴ Медведівський монастир, вірогідно, заснований в першій половині XVII ст. Перша згадка про медведівського ігумена Савватія відноситься до 1652—1653 рр. Обитель володіла земельними та іншими угіддями, що підтверджувалось документально, в тому числі універсалами та грамотами Ю. Хмельницького (1661), П. Тетері (1663), князів Яблоновських (1737, 1769) та ін. В монастирі діяли дві церкви: Соборна Миколаївська і на честь Богоявлення Господнього. Від існуючої у XVIII ст. трапезної церкви Різдва Пресвятої Богородиці залишився однойменний притвір, перенесений в соборний храм (Павлуцький Г. Г. Деревянные и каменные храмы // Древности Украины.— Киев, 1905.— Вып. 1.— С. 37—41; ДАЧО.— Ф. 697, оп. 1, спр. 143.— Арк. 76, 81 зв., 101—101 зв.).

¹⁰⁵ ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 23, зв. Збереглись документи, що засвідчують пограбування монастиря 1919 р. (Там само.— Ф. Р-529, оп. 1, спр. 8.— Арк. 37). 1921 р. у монастиря ще була пасіка (Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 48), а в травні 1922 р., невідомо з яких економічних і фінансових міркувань, Медведівській обителі було передано Подвор'я Онуфріївського монастиря в Черкасах (Там само.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 4.— Арк. 47 зв.).

¹⁰⁶ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 145.

¹⁰⁷ Там само.— Спр. 74.— Арк. 351.

¹⁰⁸ Там само.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 225.

¹⁰⁹ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 70.— Арк. 19 зв. В березні 1927 р. було прийнято рішення, за яким 187 чоловік Новоселицької релігійної громади «може задовольняти свої релігійні потреби у Миколаївському чоловічому монастирі» (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 172.— Арк. 41).

¹¹⁰ ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 23, 93—93 зв. За реєстраційними релігійними картками більшість членів монастирської релігійної громади — вихідці з родин селян-бідняків, які не мали спеціальної освіти і проживали на терені монастиря ще до 1917 р. (ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 513—575).

¹¹¹ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 71.— Арк. 88.

¹¹² Там само.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 269, 326.

¹¹³ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 277 зв.

¹¹⁴ Там само.— Спр. 73.— Арк. 111.

¹¹⁵ Там само.— Арк. 64.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само.— Спр. 74.— Арк. 201.

¹¹⁸ Там само.— Арк. 200.

¹¹⁹ Там само.— Спр. 71.— Арк. 88, 95; Спр. 76.— Арк. 201. На 1927 р. в монастирі застраховані: житлові приміщення на 17 260 крб., молитовний будинок на 8009 крб., культмайно оцінено на 1275 крб. 85 коп. (Там само.— Спр. 72.— Арк. 176 зв., 277 зв.). За документами 1929 р., в монастирі знаходилось 5 житлових корпусів, в яких налічувалось майже 100 кімнат, 20 хлівів та 2 церкви (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 91.— Арк. 26),

¹²⁰ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201; Спр. 80.— Арк. 172, 195.
За іншим джерелом, в монастирі проживали «лише 10 ченців, які його не використовують, ремонту не провадять, внаслідок чого будівлі занепадають та руйнуються» (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 91.— Арк. 26).

¹²¹ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201.

¹²² Там само.

¹²³ Там само.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 91.— Арк. 26.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201.

¹²⁶ ЦДАВО України.— Ф. 1, оп. 5, спр. 26.— Арк. 183 зв.— 184.

¹²⁷ Павлуцький Г. Г. Дерев'яні і каменні храми...— С. 40. Миколаївська церква споруджена на місці старої трикупольної монастирської церкви. Закладена 13 квітня 1785 р., а закінчена і освячена 1795 р. В майбутньому неодноразово перебудовувалась і добудовувалась (Там само.— С. 40).

¹²⁸ ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 23.— Арк. 5—5 зв.

¹²⁹ Там само.— Спр. 25.— Арк. 9; Спр. 29.— Арк. 8. Взято на облік і під охорону держави 18 предметів, серед яких 5 рукописних релігійних і 8 стародруківаних книг XVII—XVIII ст. та 2 дзвони 1734 і 1755 рр. по 5 і 25 пудів кожний (Там само.— Спр. 29.— Арк. 8); крім того, в монастирі не виявилися оригінальної жалувальної грамоти Ю. Хмельницького (Там само.— Арк. 26). В анкеті для обстеження релігійних помешкань 1924 р. відзначено в монастирі 265 томів книг і три портрети (ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 48).

¹³⁰ ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 48.

¹³¹ Там само.— Арк. 48 зв.

¹³² Там само.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 82; Спр. 36.— Арк. 5.

¹³³ Там само.— Спр. 33.— Арк. 30.

¹³⁴ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87; Арк. 139, 223—223 зв. Але ще раніше, 1926 р., «цеглова стіна» з Медведівської обителі використовувалась для будівництва школи на хуторі Дубіївці, коло с. Трушівці, Чигиринського району (Там само.— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 133; Арк. 27).

¹³⁵ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87.— Арк. 235.

¹³⁶ Історична біографія Мотронинського монастиря багата на події. За народними переказами і легендами, а також на підставі пізньої (XVII ст.) монастирської традиції, свій початок обитель веде з кінця XII ст. Документальна історія Мотронинського монастиря бере початок з XVII ст. В монастирському архіві знаходились грамоти і універсали на володіння гетьманів П. Сагайдачного, П. Дорошенка, І. Скоропадського, короля Япа Казимира, князів Я. Яблоновського, Ст. Любомирського та ін. Обитель мала дві церкви: Кам'яна на честь Св. Трійці (закладена 1800 р.), і дерев'яна на честь Іоанна Златоуста (1821). Див.: *Мариновський Ю. Ю.* Мотронинський монастир.— Черкаси, 1990.— С. 1—6, 9—14, 15, 17, 49 і далі.

¹³⁷ *Мариновський Ю. Ю.* Мотронинське городище: історія і сучасність // Отчий край: Іст.-літерат. зб.— К., 1988.— Вип. 3.— С. 200.

¹³⁸ ДАЧО.— Ф. Р-2145, оп. 1, спр. 20 а.— Арк. 21. 5 лютого 1919 р. у пограбованому монастирі взято: жита 5 пудів, солі 5, борошна житнього і пшеничного 15, пшениці 30, гречаної крупи 5, пшона 11 пудів, всілякі господарчі речі (Там само.— Ф. Р-529, оп. 1, спр. 8.— Арк. 37).

¹³⁹ *Фомин Ф. Т.* Записки старого чекіста.— 2-е изд.— М., 1964.— С. 135—139. Очевидно, що черниці монастиря ніколи ні союзниками, ні співучасниками цих формувань не були, бо і в майбутньому деякі з них продовжували жити в обителі аж до її закриття. Досить порівняти дані реєстраційних карток по Мотронинській релігійній громаді, щоб зрозуміти факт неучасті вже немолодих черниць і послушниць в будь-яких протиправних діях. В іншому випадку радянська влада давно б притягнула їх до відповідальності, як це ми знаємо з подібних прикладів (див.: ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 576—578, 691—692).

¹⁴⁰ ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 24 зв.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Очевидно, монастирська громада створилась у 1922—1923 рр. Згадки про неї є в розписці 1923 р. (ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 4). А факт реєстрації (перереєстрації?) Мотронинської релігійної громади з с. Мельники зафіксовано 16 серпня 1924 р. (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 70.— Арк. 19).

¹⁴³ В розпорядженні монастирської громади було дві церкви — Трійцька та Іоанна Златоуста, які були в хорошому стані і не потребували ремонту (ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 53—56). Громада орендувала 6 житлових і 6 нежитлових приміщень, 2 з яких ліквідовано як дуже старі, і оцінено в 19 390 крб. (Там само.— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 5.— Арк. 207—208). За них виплачувались страхові внески. Загальна оцінка культового майна складала 1102 крб. 25 коп. (Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 176 зв., 328).

¹⁴⁴ ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 95, 344; Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 71.— Арк. 88, 95, 105; Спр. 80.— Арк. 172. Чисельність черниць у колишньому монастирі зростала завдяки переселенню сюди інших черниць із закритих жіночих монастирів — Чигиринського та Прилуцького (Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 27; Спр. 80.— Арк. 225), а також знедолених, хворих, сиріт та жителів навколишніх сіл.

¹⁴⁵ Там само.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 3.— Арк. 86, 108; Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 145.

¹⁴⁶ Там само.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 3.— Арк. 86.

¹⁴⁷ З агентурних повідомлень була одержана інформація не тільки про нелегальний з'їзд, а й про зв'язки Мотронинського монастиря з Таращанським єпископом Гергієм, невизнання «обновленського руху» (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 3.— Арк. 127), присутність поселенців Мотронинського монастиря на таємних зібраннях секти «хлістів» в с. Мельниках (Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 183).

¹⁴⁸ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 27.

¹⁴⁹ 1924 р. виділені приміщення для інвалідної артіль (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 114 зв.), що орендувала садок біля Мотронинського монастиря (Там само.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 697). 1925 р. в монастирі була відведена земля під державні виноградники (розсадник), де передбачалося посадити «400 чубуків» для наукових досліджень за програмою проф. Броввера (Там само.— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 56.— Арк. 5, 6, 29, 61). Того ж року було прийнято рішення президії Черкаського ОБК про переведення в помешкання колишнього Мотронинського монастиря дитбудинків з м. Сміли для утворення дитколонії. Медведівський РВК «передає для дитколонії зазначені помешкання, садок, виноградник і землю». Правда, пізніше це рішення було скасовано (Там само.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 207.— Арк. 40, 55).

¹⁵⁰ ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 34.— Арк. 49; Спр. 32.— Арк. 6 зв.; Спр. 33.— Арк. 47.

¹⁵¹ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 130, 133. В даному випадку виникає парадокс: на місці хворих черниць, поселяють інших хворих на проказу. При цьому, в інтересах справи, проявляється «турбота»: «переселення бажано було б перевести якомога обережніше, особливо, приймаючи на увагу значну кількість серед черниць непрацездатних» (Там само.— Арк. 133).

¹⁵² ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 32.— Арк. 6 зв.; Спр. 33.— Арк. 60. За документом 1925 р. площа «родючого садка» складає 35 десятин, решта відведена під виноградники (3 дес.) і 3 дес. орної землі (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 207.— Арк. 40).

¹⁵³ Адмінвідділ ОБК вважав недоцільним передачу монастиря під лепрозорій тому, що «маються протиріччя збоку уповноваженого ВУАН» (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 129).

¹⁵⁴ ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 47, 60, 65. Така ж ситуація виникла і в другій половині 80-х років, коли будівництво Чигиринської АЕС привело б до відчуження від народу всього історичного Холоднояр'я. Тільки завдяки громадській думці цього не трапилося.

¹⁵⁵ ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 66; Спр. 34.— Арк. 49; Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 67.

¹⁵⁶ Рішення Шевченківського ОБК від 22 липня 1927 р. (протокол 17/26) див.: ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 93.

¹⁵⁷ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 80.— Арк. 172, 195.

¹⁵⁸ Там само.— Спр. 57.— Арк. 111. На XII окружному з'їзді рад Шевченківщини, що відбувся у квітні 1929 р., комуна «Заповіт Леніна» перейменована на «XII Окружний з'їзд Рад» (ДАЧО.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 90.— Арк. 3), але з 1930 р. знову згадується як «Заповіт Леніна» (газ. «Радянська думка».— 1930.— № 45).

¹⁵⁹ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 111.

¹⁶⁰ Там само.— Арк. 129.

¹⁶¹ Справу про остаточне закриття Мотронинської обителі було передано в жовтні 1929 р. (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201).

¹⁶² ЦДАВО України.— Ф. Р-1, оп. 5, спр. 26.— Арк. 183 зв.— 184. Комуні було передано чотири «муровані корпуси», перебудовані під кухню в пекарню та під житло, і дві церкви. В дерев'яній в ім'я Іоанна Златоуста комунари зняли куполи і там розмістили школу і клуб. А в Троїцькому храмі «зберігається посівматеріал, а згодом передбачено влаштувати млина з двигуном внутрішнього згорання». В комуні налічувалося 50 сімей (газ. «Радянська думка».— 1930.— № 45).

¹⁶³ ДАЧО.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 26.— Арк. 20—20 зв.; Спр. 29.— Арк. 25.

¹⁶⁴ Там само.— Спр. 23.— Арк. 27 (1924 р.). А ще раніше, в грудні 1923 р., приймалося рішення про перевезення в музеї з монастиря «часів-шафи» й портрета відомого церковного діяча XVIII ст. архімандрита Мелхиседека Значно-Яворського (Там само.— Арк. 17 зв.). Проте і 1927 р. ці та інші предмети старовини — за описом 26 предметів — залишались у колишньому монастирі і зберігались в «кам'яній будівлі» й не могли бути видані «ні в якому разі без санкції Головнауки НКОсвіти»

(Там само.— Спр. 25.— Арк. 94). 1923 р. при перевірці релігійного майна і помешкань зроблені записи знищення архівних матеріалів «ввиду налета банди» (ДАЧО.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 54, 55).

¹⁶⁵ Там само.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 32.— Арк. 5—5 зв.; Спр. 33.— Арк. 82, 84, 98, 132; Спр. 34.— Арк. 34—35.

¹⁶⁶ Там само.— Спр. 33.— Арк. 84; Спр. 34.— Арк. 63—63 зв.; Спр. 36.— Арк. 14.

¹⁶⁷ Там само.— Спр. 33.— Арк. 64.

¹⁶⁸ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 111.

¹⁶⁹ Там само.— Спр. 87.— Арк. 235.

¹⁷⁰ Мариновський Ю. Мотронинський монастир... — С. 51—53.

¹⁷¹ Перші згадки про монастир відносяться до 1627 р. Фундатором монастиря був писар Війська Запорозького Іван Виговський, який 1563 р. побудував Троїцьку церкву (Є. Челебі згадує в монастирі церкву в ім'я Іоанна Богослова). Спочатку монастир був чоловічий, а з 1735 р.— жіночий. У 1708—1730 рр. обитель відроджувалась після розорень турецькими і кримськими яничарами. Монастир був «фамільним» роду гетьмана П. Дорошенка: в ньому поховані члени його сім'ї. 1730 р. монастир одержав документи на володіння від кн. Я. Яблоновського, а також від роду Дорошенків. З 1786 р. монастир став заштатним. На початку ХХ ст. він володів 232 дес. землі і в ньому мешкало 76 черниць та 155 послушниць (див.: Памятная книжка Киевской епархии.— Киев, 1882.— С. 97—100, 230; Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи, полный список.— М., 1908.— С. 337; Зверинский В. В. Монастыри по штатам 1764, 1768 и 1795 гг.— СПб., 1892.— С. 379; Максимович М. А. Собрание сочинений.— Киев, 1876.— Т. 1.— С. 672; Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— Киев, 1864.— С. 665—666; Путешествия антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века... Вып. 4.— М., 1898.— Кн. 4, отд. II.— С. 192; Челеби Э. Книга путешествий.— Вып. 1.— М., 1961.— С. 82.

В Чигиринському монастирі було дві церкви: на честь Живоначальної Троїці (1653) і Спаса Господнього з трапезною (1839), див.: Памятная книжка... — С. 99; Похилевич Л. Сказание о населенных местностях... — С. 666.

¹⁷² З них 98 черниць і 130 послушниць (ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 24 зв.).

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Це поле стало предметом суперечки між священнослужителями обители (ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 12.— Арк. 235, 235 зв., 236, 237, 238, 240).

¹⁷⁵ У березні 1919 р. РВК виділив на потреби приюту одну дійну корову (ДАЧО.— Ф. Р-529, оп. 1, спр. 16.— Арк. 37).

¹⁷⁶ Старого опису не знайдено, тому що він був переданий 1919 р. благочинному монастирів ігумену Макарію, вбитому 1920 р., а благочинна канцелярія, де опис зберігався, розгромлена того ж 1920 р. (ДАЧО.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 2.— Арк. 63; Спр. 9.— Арк. 24 зв.).

¹⁷⁷ Там само.— Спр. 4.— Арк. 322.

¹⁷⁸ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 123 зв. Дитколонія організована на початку 1923 р., при колонії працював дитячий садок (Там само.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 3.— Арк. 130, 132 зв.; Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 150).

¹⁷⁹ Там само.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 26, 27.

¹⁸⁰ Там само.— Арк. 174.

¹⁸¹ Там само.— Спр. 73.— Арк. 170.

¹⁸² Там само.— Спр. 73.— Арк. 183. В серпні 1921 р. Чигиринський повітревом зареєстрував православну християнську релігійну громаду при Чигиринському Троїцькому жіночому монастирі, а також затвердив статут релігромади, список її членів та опис церковного майна. Головою цієї релігромади стала ігуменія Рафаїла (Р. В. Тертацько). Релігромада налічувала 201 віруючого (ДАЧО.— Ф. Р-3235, оп. 1, спр. 18.— Арк. 154, 313—320 зв.).

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Там само.— Спр. 68.— Арк. 19; Спр. 74.— Арк. 150, 151. Водночас окриквідком продовжував клопотати про закриття храмів і передачу їх дитячій колонії під ідальню і аудиторії (Там само.— Спр. 74.— Арк. 150). У 1923—1925 рр. члени Чигиринської Св.-Троїцької Української Автокефальної православної парафії та групи слов'ян-екзархистів звертались з проханням передати Троїцьку церкву монастиря в їх користування, на що одержали відмову (ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 119 зв.; Спр. 74.— Арк. 219, 236; Там само.— Ф. Р-442, оп. 1, спр. 52.— Арк. 32).

¹⁸⁵ ДАЧО.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 304.

¹⁸⁶ Там само.— Спр. 70.— Арк. 84.

¹⁸⁷ Там само.— Спр. 68.— Арк. 19; Спр. 70.— Арк. 57, 58.

¹⁸⁸ *Там само.*— Спр. 71.— Арк. 88, 121. Г. Ф. Гринько в 1920—1922 рр.— нарком освіти, 1923—1925 рр.— голова Київського губвиконкому, 1930 р.— нарком фінансів СРСР, 1938 р.— репресований. (*Про минуле заради майбутнього*: Зб. статей.— К., 1989.— С. 332—341).

¹⁸⁹ *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 173.

¹⁹⁰ *Там само.*— Спр. 68.— Арк. 19.

¹⁹¹ *Там само.*— Спр. 73.— Арк. 119 зв.; Спр. 74.— Арк. 374.

¹⁹² *Там само.*— Спр. 73.— Арк. 119 зв. Все майно монастиря було описане, опечатане й здано по акту (*Там само.*— Спр. 68.— Арк. 19). Насправді Троїцька церква липалась відкритою. Колоністи знищували майно храму, були крадіжки, безгосподарність (*ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 22.— Арк. 7).

¹⁹³ В цю церкву були прийняті ризи, набардники, хрести й чудотворні ікони. Значна частина ікон залишилась у монастирі, а металеві предмети культу вивезені до Черкас: подальша їх доля невідома (*Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 70.— Арк. 98, 109, 125; Спр. 80.— Арк. 287).

¹⁹⁴ *Там само.*— Спр. 70.— Арк. 124.

¹⁹⁵ *Там само.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 29.— Арк. 46. 1925 р. у храмі знайдена кам'яна плита, де написано, що вона закладена 1542 р. князем Дм. Вишневецьким; Троїцький храм «по обвешанню» перебудовувався 1730, 1759, 1847—50 рр. (*Там само.*— Спр. 22.— Арк. 7; Спр. 29.— Арк. 52; *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях... — С. 666).

¹⁹⁶ *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 68.— Арк. 19.

¹⁹⁷ *Там само.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 30.— Арк. 45 зв. У червні 1926 р. комісія з представників ОВК і РВК, яка оглядала приміщення храму, відхилила це клопотання (*Там само.*— Арк. 68, 69).

¹⁹⁸ *Там само.*— Спр. 33.— Арк. 98.

¹⁹⁹ *Там само.*— Арк. 59.

²⁰⁰ *Там само.*— Спр. 30.— Арк. 45.

²⁰¹ *Там само.*— Спр. 25.— Арк. 54. Крім того, на облік та охорону прийняті також рукописні та друковані книги, деякі предмети художнього значення (портрети, чаші тощо), всього прийнято 17 предметів (*Там само.*— Спр. 25.— Арк. 6, 7; Спр. 29.— Арк. 8; Спр. 30.— Арк. 48). При огляді храму не знайдено ні євангелія, по дарованого монастирю гетьманом І. Виговським, ні старовинних картин італійських та голландських майстрів, ні килимів (*Там само.*— Спр. 22.— Арк. 7, 8).

Також не була знайдена Чудотворна ікона Божої матері Смоленської (Одігітрія) яка знаходилась в обителі з XVIII ст. (*Там само.*— Спр. 25.— Арк. 6, 54; Спр. 29.— Арк. 8; Ф. Р-375, оп. 1, спр. 80.— Арк. 28).

²⁰² *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 110.— Арк. 20, 20 зв.

²⁰³ До 1956 р. збереглося 16 монастирських корпусів, а поза огорожею будиночок священнослужителів і лазня (*Там само.*— Ф. Р-4313, оп. 1 «д», спр. 38.— Арк. 32, 32 зв.).

²⁰⁴ Своє прохання черниці мотивували майбутнім переїздом сільськогосподарського технікуму (*Там само.*).